

ЕВФЕМІЗМИ З ЛЕКСИЧНОЮ ДОМІНАНТОЮ ПОМЕРТИ

У статті розглянуто особливості функціонування різних груп евфемізмів лексико-семантичного поля зі значенням „померти” на матеріалі сучасної української містичної прози.

Ключові слова: *евфемізм, евфемізація, лексична домінанта, лексико-семантичний розряд.*

У сучасній українській мові постійно збагачується не тільки лексичний склад, а й форми вираження думки й почуття, вдосконалюються прийоми та засоби впливу.

До джерел збагачення виражальних ресурсів мови належать й евфемізми – слова та вислови, які вживаються для непрямого, прихованого, зокрема пом’якшеного, ввічливого позначення певних предметів, явищ, дій замість прямої їх назви [12, с. 173].

Особливої уваги на сучасному етапі потребує узагальнення та уточнення лексико-семантичних розрядів евфемізмів, закономірності функціонування яких є мало дослідженими. Виявлені в сучасній українській містичній прозі евфемізми є різноматематичними, за своєю семантикою вони виходять далеко за межі відомих у мовознавстві лексико-тематичних класифікацій цієї мовної одиниці (праці О. Б. Януша [17], О. І. Манютіної [5], І. В. Мілевої [7] тощо).

Лексико-семантичні розряди евфемізованої лексики в містичній прозі охоплюють сфери людської діяльності, прямі номінації яких автори вважають найризикованішим для успішної комунікації «письменник – твір – читач». Уживання евфемізмів у творах зумовлюється соціально-культурними, морально-етичними й естетично-конвенціональними нормами суспільства та відображає сформовані поняття позитивності або негативності сприймання тих чи інших предметів та явищ дійсності. За цими критеріями евфемізми в досліджуваному тексті можна розподілити на окремі лексико-семантичні розряди та підрозділи. У загальному ж використанні евфемізмів різних тематичних груп у мові художніх творів є однією з ознак ідіолекту письменника, характеристикою його морально-етичних цінностей та його загальної культури.

Найчисленнішим лексико-семантичним розрядом евфемізмів в аналізованій містичній прозі (матеріал дослідження становить 143 мовних одиниці) є вторинні номінації понять *помирати (померти), вбивати, самогубство* й пов’язані з ними дії,

факти, предмети тощо. На нашу думку, це зумовлено насамперед проблематикою досліджуваних творів. Евфемізована лексика такої семантики постійно поповнюється інноваційними мовними одиницями. Але в ній є сталі вислови евфемістичного характеру з давньою історією. Так, у синонімічному полі зі значенням „помирати (померти)” одними з найдавніших та найбільш стійких евфемізмів можна назвати мовні конструкції дієслів із заперечною часткою *не*: *не бути, не стати, не повернутися, не дихати, не вистояти, не остатися в живих* (приблизно 8% від загальної кількості евфемізмів зі значенням „помирати”). Дієслово із заперечною часткою *не* в складі евфемізму *не бути* може вживатись як без допоміжних лексем: *не бути* [4, с. 423], [6, с. 136], [11, с. 154], так у поєднанні з підсилювально-видільною часткою *вже* та її інваріантом *уже*: *вже (уже) не бути* [4, с. 412, 513, 576, 700, 771], [16, с. 28, 32, 46, 61, 62], [1, с. 142]. Дієслово в аналізованій групі евфемізмів може вживатись в різних часових формах: у формі минулого часу: *Ніка його вже не застала, вона вже пізніше народилася... коли його вже не було...* [4, с. 771]; у формі теперішнього часу: *Але Влади нема, і розказувати нема кому* [4, с. 423]; та у формі майбутнього часу: *Тепер вас дванадцять – число апостольське, і буде ще більше, але декого не буде* [11, с. 154]. У досліджуваних прозових творах виявлено випадки поширення евфемізму *не бути* обставиною місця: *не бути серед живих* [4, с. 342], *не бути на цьому світі* [6, с. 51] та обставиною способу дії *не бути взагалі* [2, с. 111].

Евфемізм *не стати* значно частіше вживається у формі доконаного виду минулого часу: *не стало* [4, с. 384, 414, 444, 657, 756, 801], [10, с. 62, 62], наприклад: *А до кінця року не стало й її* [4, с. 657], рідше у формі майбутнього часу: *не стане* [1, с. 18-19], [8, с. 55-56]. Інколи евфемізм *не стати* в початковій формі дієслова входить до складу складеного дієслівного присудка: *А ви, розказували люде, маєте тут якийсь гіпноз... або щось виріжете їй, бо мене може не стати, то хто їй може?..* [6, с. 62].

Ряд евфемізмів аналізованого семантичного поля зі значенням „помирати (померти)” вживаються в поодиноких випадках. Це стосується евфемізованих слів та висловів *не всі вистоять*, що замінює в тексті фразу *хтось усе-таки помер*: *Будуть – тяжчі [часи], будемо гнані і осміяні, і не всі вистоймо* [11, с.154]; *уже не дихати*: *Шия в хлопця була вигнута, очі напівзаплющені, й він уже не дихав* [8, с. 91]; *не остатися в живих*: *Всі до єдиного, ні одного вже в живих не осталося!* [4, с.683] та *ніколи не повернуться*: *Як могла пояснити малій, що вже не повернуться – ніколи! – що вока земля тепер – вічна домівка для його тіла <...>* [1, с. 47].

Досить численною групою евфемізмів семантичного поля зі значенням „помирати (померти)” є евфемізми з ключовим дієсловом руху *іти* (*йти*), які становлять 12% від усіх евфемізмів цього тематичного поля. Монолексичний евфемізм *іти* вживається в художніх текстах досить рідко: *Навіщо ми приходимо, щоб знову іти*? [9, с. 38]. Як правило, дієслово *іти* (*йти*) в складі полілексичних евфемізмів поширюється різноманітними допоміжними лексемами: обставиною місця, що маємо в евфемізмах *іти* з (*із*) *життя* [2, с. 6, 79, 80, 81, 90, 119, 157], [16, с. 52], *іти* (*йти*) *на інший світ* [1, с. 49, 96], *іти* у *кращий світ* [1, с. 153], *йти до раю* [15, с. 26]; обставиною способу дії в евфемізмі *зовсім іти* [4, с. 697]; непрямым додатком, що називає осіб, близьких померлому, в евфемізмі *іти від когось* [2, с. 45,

84]; поширеним непрямим додатком, вираженим нерозкладним словосполученням, в евфемізованому вислові *піти за праслов'янським божеством вогню* [1, с. 153].

Евфемізм *піти за праслов'янським божеством вогню* можна кваліфікувати як авторський оказіоналізм, оскільки цей вислів вживає А. Багряна з евфемістичною метою в значенні „померти” лише в романі «Етимологія крові». У творах інших авторів ми його не знаходимо й відповідно не можемо назвати фактом загальнонародної мови.

Інколи евфемізований вислів з ключовим дієсловом *піти* має структуру складнопідрядного речення: *піти туди, де ми всі колись обов'язково зустрінємось знову* [1, с. 153].

Похідним від моноевфемізму *піти* є евфемізм, утворений способом префіксації, *відійти* [2, с. 65], [8, с. 56], [10, с. 41] та його видовий варіант *відходити* [1, с. 35, 36], [8, с. 56]. Спорідненими до таких евфемізмів є вислів *походити з світа* в контексті: *Батько розказували, в них у селі як церкву валили, то хто там старався – всі до году з світа походили!* [4, с. 684].

Синонімічними до семантичної групи евфемізмів з ключовим словом *піти* семантичного поля зі значенням „померти” є евфемізми, в яких керівним дієсловом виступають дієслова руху *вирушати, квапитися, стати* (в значенні „переступити”): *вирушати в далеку дорогу до тієї країни, звідки нема вороття* [8, с. 35-36], *квапитися назустріч іншому світові* [8, с. 36], *стати поза межі світа сього* [8, с. 85].

Як правило, евфемізації підлягає все, що стосується людської смерті, однак маємо випадок, коли автор завуальовує також загибель тварини. Так, у містичному романі В. Шкляра «Нікуб (Кров кажана)» спостерігаємо евфемізм *піти на шашлик*, який використовується для пом'якшення номінації смерті улюбленої домашньої тварини – барана: *А баранця... баранця вже немає. Пішов, як той казав, на шашлик* [16, с. 46].

На сторінках містичної прози знаходимо незначну кількість евфемізмів з ключовим дієсловом руху *кинути (покинути)*: *кинути когось (Він не може мене кинути тепер!* [2, с. 169]), *покинути світ (<...> тому й покинув цей підлий світ у муках, як Ісус Христос<...>* [11, с. 109]).

Процес помирання в художніх творах дуже часто передається як переміщення людини до іншого місцезнаходження, пов'язане зі специфічними лексемами, що мають безпосереднє відношення до номінації певних обрядодійств при смерті людини та її похованні. Саме в цьому вбачаємо джерела евфемізмів з ключовими словами *цвинтар*: *бути на цвинтарі* [4, с. 342], *покоїтися на цвинтарі* [11, с. 104], *передислокуватися на цвинтар* [4, с. 253], *опинитися «на Лесном кладбище»* [4, 391] та *могила: сходити в могилу* [4, с. 656]. До цієї семантичної групи евфемізованих висловів віднесемо також евфемізми, що є номінацією одного з елементів обряду поховання – закопування померлого в землю: *піти у землю* [8, с. 164], *піти туди [в землю]* [1, с. 115], *лежати у землі* [1, с. 6], *запасти в землю* [6, с. 100], *лягти у соловець* [4, с.384]. Одним з елементів поховального обряду українців є те, що покійного клали в хаті на лаву під вікнами ближче до покуття, звідси й поява ще одного евфемізму *кластися на лаву* [3, с. 3], що також належить до семантичного поля зі значенням „померти”.

Серед евфемізмів цього ж лексико-семантичного поля можна виділити групу евфемізованих слів та конструкцій, що позначають смерть людини через її уподібнення до нерухомих ствердлених предметів: *стверднути* [4, с. 421], *завмерти* [10, с. 284], *упокоїться* [11, с. 10, 132], *не ворушиться* [4, с. 391], *спокійнитися* [20, с. 23, 182], *зробиться непідйомним жалем* [14, с. 421], *зробиться непідйомним соляним стовпом* [4, с. 421], *зробиться непідйомним каменем* [4, с. 421], серед яких три полілексичних евфемізми О. Забужко є індивідуально-авторськими, бо не зафіксовані жодним словником сучасної української літературної мови та поза контекстом не входять до лексико-семантичного поля зі значенням „померти”.

Велика кількість евфемізмів утворилася, виходячи з опису померлого, який дуже схожий на людину, що спить: розміщення тіла на ліжку, покладена на подушку голова, заплющені очі, мовчазний рот тощо. Звідси ряд евфемізмів: *заснути* [8, с. 34], *заснути навіки* [8, с. 147], *заснути і не прокинутись* [8, с. 84], *не встати з ліжка* [10, с. 15], *закрити очі* [6, с. 180-181], *замовкнути навіки* [1, с. 96], *зложити голови* [8, с. 39, 114]. Звернемо увагу на те, що евфемізм *зложити голови* має додатковий відтінок в значенні „загинуті у боротьбі”, що випливає з контексту: *Обидва старші сину Домницького теж зложили голови, боронячи край від турків* [8, с. 39].

Чимало в мові сучасної містичної прози евфемізмів, що позначають дії, процеси, явища та предмети, пов’язані з номінацією насильницької смерті. Синонімами до дієслова *вбивати* є монолексичні евфемізми *приморити* [4, с. 166], *порішити* [10, с. 116, 120, 243, 378, 379], *знищити* [10, с. 357], *прибрати (з дороги)* [10, с. 19, 102], *позбутися* [210, с. 156, 276], *зняти* [10, с. 245], *зарити* [16, с. 14], *вийти* [10, с. 78], *скарпати* [10, с. 330], *розправитися* [11, с. 140]. Усі вони є дієсловами відкритого типу, які вимагають у синтаксичній структурі речення контексту з об’єктом, на який була б спрямована дія: *Зручно – чи не так? – коли потрібно тихо прибрати когось, хто перейшов дорогу...* [10, с. 19]. Найчастіше такий об’єкт вживається у формі західного відмінка іменника, займенника або сустантивованої частини мови без прийменника та стосовно дієслова займає в реченні постпозицію.

Полілексичні евфемізми зі значенням „вбивати” можуть мати фразеологічний характер: *звести (зводити) зі світу* [1, с. 76, 78, 78, 96], [10, с. 240], а також мати будову вільних словосполучень: *допомогти вмерти* [8, с. 34], *спроводити в царство мертвих* [16, с. 17], *відправити у потойбіччя* [1, с. 78], *назавжди вимкнути* [4, с. 176], *виконати вирок смерті* [4, с. 788], *натиснути кнопку* [4, с. 767], *розвіяти на попіл* [10, с. 357], *робити з людини куклу попелу* [10, с. 97], *проводити на той світ, звідки не вертають* [8, с. 113].

На сторінках роману М. Соколян «Новедіалія» 13 разів вживається іменник *душогуб* [10, с. 7, 10, 13, 17, 20, 29, 97, 126, 145, 249, 280, 362, 381], який дає іншу, пом’якшену назву іменнику *вбивця*: *Манера Закревського була йому знайома, хоча він ніколи й не бачив того фестивального душогуба* [10, с. 280]. Не зважаючи на те, що *душогуб* – складний іменник, утворений від підрядного словосполучення *зубити душу*, він має не таке негативне значення, ніж іменник, замість якого він вживається в контексті твору.

В опрацьованих джерелах знаходимо такі евфемізми до віддієслівного іменника *вбивство*: «*знешкодження*» [10, с. 293], «*брудна*» *робота* [4, с. 767], *ліквідація* [4, с. 506, 507].

Іменник-медичний термін *евтаназія* використовується М. Гримич у творі з метою уникнення словосполучення *легальне вбивство*: *Саме тому я підтримую рух за легалізацію евтаназії, принаймні у похилому віці за відповідних медичнських показників* [2, с. 156]. У цьому реченні термін ішшомовного походження, який не супроводжується дослівним перекладом, детальним поясненням має завуальований характер, пом'якшує зміст повідомлюваного.

У сучасній містичній прозі знаходимо зовсім мало евфемізмів до лексеми *самогубство* та похідного від неї словосполучення *вчинити самогубство*. На нашу думку, це пов'язано зі звиканням мовців до називання цих реалій. Ця сфера табування та замовчування поступово зникає внаслідок переосмислення у свідомості людини ставлення до самого явища. Монолексичний евфемізм *самоліквідуватися* [4, с. 767, 767] є абсолютним синонімом до полікомпонентних евфемізмів *покінчити з собою* [4, с. 108, 788] та *накласти на себе руки* [8, с. 50, 50]. На загальнономовний характер, стійкість та легку відтворюваність у мовленні полілексичних евфемізмів зі значенням „вчинити самогубство” вказує їх широке побутування в усному мовленні та наявність у реєстрі статей Фразеологічного словника української мови: *накласти (наложити) на себе руки* [13, с. 527], *покінчити з собою* [14, с. 666].

Крім вищепроаналізованих тематичних підрозрядів евфемізмів з лексичною домінантою *помирати*, в сучасній містичній прозі знаходимо й інші, менш численні: евфемізація лексеми *смерть*, евфемізми до фрази *прийшла пора помирати* та інші.

Проаналізувавши досліджуваний матеріал, можна зробити висновок про те, що евфемізми та евфемізовані вислови як своєрідна модель відображення об'єктивно існуючої дійсності, що містить авторське бачення світу та виконує роль пом'якшувального специфічного прийому мовлення, як усного, так і писемного, є об'єктом вивчення лише протягом останніх десятиріч.

Найчисленнішою лексико-семантичною групою евфемізмів у сучасній українській містичній прозі є евфемізми та евфемізовані вислови лексико-семантичного поля зі значенням „помирати”. Усі досліджувані мовні одиниці цього поля можна класифікувати на такі тематичні розряди: евфемізми з ключовими дієсловами з заперечною часткою *не*; евфемізми з ключовими дієсловами руху; евфемізми зі значенням „вбити (вбивати)””; евфемізми до висловів *прийшла пора помирати* та *бути при смерті*; евфемізми та евфемізовані вислови до лексеми *смерть* та інші нечисленні групи евфемізмів з відповідним значенням.

Література

1. Багряна А. Етимологія крові: [роман] / А. Багряна. – К. : Факт, 2008. – 156 с.
2. Гримич М. «... Мак червоний в росі...»: [роман] / М. Гримич. – К. : Дуліби, 2005. – 192 с.
3. Забужко О. Казка про калинову сопілку / О. Забужко // Сестро, сестро...: [повісті та оповідання]. – 4-те вид. – К. : Факт, 2009. – С. 56–118.
4. Забужко О. Музей покинутих секретів: [роман]; [вид. 2-е, доп.] / О. Забужко. – К. : Факт, 2009. – 832 с.
5. Манютіна О. І. Лексико-семантичні та функціональні особливості евфемізмів у сучасній англійській мові (на матеріалі бульварної жіночої прози ХХ-ХХІ ст.):

автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови» / О.І. Манюгіна. – Чернівці, 2009. – 20 с.

6. *Матіос М.* Солодка Даруся : драма на три життя: [роман] / М. Матіос. – Львів : ЛА «ПІРАМІДА», 2007. – 188 с.

7. *Мілева І. В.* Евфемізація і дисфемізація у фразеотворенні говірок сходу України : автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / І.В. Мілева. – Луганськ, 2005. – 19 с.

8. *Пагутяк Г.* Зачаровані музиканти: [роман-феєрія] / Г. Пагутяк. – К. : Ярославів Вал, – 224 с.

9. *Скорочод О.* Незвичайна професія / О. Скорочод // Дніпро. – 2010. – №3. – С. 13-58.

10. *Соколян М.* Новендіалія: [роман] / М. Соколян. – К. : Факт, 2008. – 408 с.

11. *Тарасюк Г.* Між пеклом і раєм (Сни анахорета): [роман-гіпотеза]; [вид. друге] / Г. Тарасюк. – Чернівці : Місто, 2006. – 186 с.

12. Українська мова: [енциклопедія] / [редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П.Зяблюк та ін. – 3-тє вид., зі змінами і доп.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. – 856 с.: іл.

13. Фразеологічний словник української мови / Уклад. В. М. Білоноженко та ін. – Кн. 1. – К. : Наукова думка, 1993. – 529 с.

14. Фразеологічний словник української мови / Уклад. В. М. Білоноженко та ін. – Кн. 2. – К. : Наукова думка, 1993. – 984 с.

15. *Чумарна М.* Той, що летить / М. Чумарна. – Львів : Априорі, 2011. – 120 с.

16. *Шкляр В.* Нікуб (Кров кажана): [роман] / В. Шкляр. – К. : Ярославів Вал, 2010. – 253 с.

17. *Януш О. Б.* Евфемія і суміжні явища в українській і російській мовах : автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова», 10.02.02 «Російська мова» / О. Б. Януш. – К., 1997. – 23 с.

Pohilyuk O. M. Euphemisms of lexical dominant die

The article deals peculiarities of functioning of different groups of euphemisms lexical-semantic field with a value of „die” on the basis of modern Ukrainian mystical prose.

Key words: euphemism, euphemisation, lexical dominant, lexical-semantic digit.

Похилюк Е. Н. Эвфемизмы лексической доминантой умереть.

В статье рассмотрены особенности функционирования различных групп эвфемизмов лексико-семантического поля со значением „умереть” на материале современной украинской мистической прозы.

Ключевые слова: эвфемизм, эвфемизация, лексическая доминанта, лексико-семантический разряд.